

EL MÓN DE LA MORT EN ÈPOCA ROMANA A L'ALT CAMP

Judit Ciurana i Prast

Paraules clau: *Ager Tarraconensis*, assentaments rurals, pràctiques rituals, tombes romanes.

Resum:

L'Alt Camp presenta una desena de restes funeràries romanes disperses pel territori que permeten entreveure les relacions entre els llocs d'enterrament i els establiments rurals. Les diferències socials es fan paleses en el registre arqueològic: es documenten des de mausoleus fins a senzilles fosses. Les tipologies sepulcral són diverses però la inhumació és majoritària.

Abstract:

Alt Camp shows approximately ten funerary sites all along its territory and relationships between rural burials and settlements can be established. Social differences are present in the archaeological registration: mausoleums and simple graves are documented. Sepulchral typologies are varied but inhumation is majority.

I. Introducció

El present article pretén abordar la problemàtica funerària en època romana del territori que actualment pertany a la comarca de l'Alt Camp. Cal tenir present les limitacions d'aquesta recerca, que en són moltes. Primerament el fet que l'àmbit geogràfic dins el qual se centra sigui totalment artificial. La divisió comarcal és una convenció de la societat contemporània (l'actual data de l'any 1936 i la seva consegüent recuperació amb la Generalitat restaurada) i no descriu cap unitat geològica, històrica o cultural específica en època romana. En segon lloc, les dades de les quals disposem són molt pobres. La majoria d'elles fan referència a troballes fortuïtes o a destruccions sense cap tipus de control arqueològic. Moltes tombes han estat víctimes dels treballs agrícoles, de l'espoli, etc. Algunes de les troballes es realitzaren en el silenci; quan n'ha quedat notícia, la informació és tan poc precisa que serveix de ben poca cosa. Aquest cúmul de limitacions ha determinat la mateixa naturalesa de les dades: cronologies molt poc precises, material arqueològic orfe d'una seqüència estratigràfica, material descontextualitzat dipositat en col·leccions particulars de dubtosa procedència, etc. Malgrat això, és necessari treballar amb tota la informació disponible per tal de generar hipòtesis de treball, potser parcials i limitades, però que poden fonamentar estudis posteriors més amplis. Cal, doncs, posar totes aquestes vagues referències sobre la taula i intentar analitzar-les i sistematitzar-les.

El marc cronològic del treball abraça des del segle I aC fins als segles IV-V dC. Tanmateix la recerca arrenca *de facto* al canvi d'era, ja que no disposem de referències d'elements funeraris d'època republicana. Els conjunts funeraris a l'Alt Camp es redueixen a una desena. Cap enterrament és datable en època republicana com tampoc en trobem cap relacionat amb el món ibèric. En canvi l'època altimperial es troba ben representada per una sèrie d'enterraments i incineracions relacionades amb les vil·les o assentaments rurals. Pel que fa al context geogràfic, hem esmentat anteriorment que l'Alt Camp no és una unitat geohistòrica pròpiament dita. Dins el període cronològic estudiat, l'actual comarca de l'Alt Camp formava part del territori circumdant de la ciutat de Tàrraco, del seu *ager* o *territorium*. Aquest s'articulava al voltant d'explotacions agrícoles de més o menys entitat (*uillae*, granges, petites explotacions rurals). És encara tema de debat el caràcter de la població que posava en rendiment aquestes explotacions agrícoles. Tant si es tractava de població lliure o servil, o d'un camperolat més o menys dependent, aquesta habitava el territori i hi enterrava els seus morts.

Els espais dels morts dins un territori rural com l'*Ager Tarraconensis* han d'ésser estudiats en relació amb els espais dels vius. L'acció antròpica sobre un territori afecta la seva totalitat, des dels punts habitats (els jaciments arqueològics) fins als camps parcel·lats, les zones de pastura, les vies de comunicació i evidentment, aquells espais sacralis i simbòlics com ara les necròpolis o els monuments funeraris. A l'hora d'estudiar el poblament dels territoris antics és necessari abordar la investigació de manera global, tenint en compte totes les peces del trencaclosques: nuclis d'hàbitat

principals i secundaris, punts de producció agrícola, ramadera, ceramista o metal·lúrgica, àrees funeràries... Nosaltres volem abordar aquest estudi des de l'òptica funerària, però també volem posar especial èmfasi en la tipologia dels enterraments i la praxi ritual relacionada amb el món de les creences.

2. Les evidències arqueològiques

A continuació presentem una relació dels conjunts funeraris documentats a l'Alt Camp i les seves característiques principals.

1. CARRETERA DE CAN FERRER DE LA COGULLADA (VILA-RODONA)

L'any 1939 s'exhumaren un seguit de tombes de *tegulae* a la vora de la carretera que des de Vila-rodona condueix a Can Ferrer de la Cogullada (MARTÍNEZ 1980: 38-40). Les seves característiques particulars (nombre, orientació, presència d'aixovars) es desconeixen, però, pel fet de tractar-se d'inhumacions, podem datar-les *grosso modo* a l'entorn dels segles II i III dC. Aquesta petita zona d'enterraments restaria associada a un assentament rural romà. Aquest nucli habitat ens és tan desconegut com les tombes. L'únic indicatiu és la dispersió ceràmica que es constata en superfície.

2. COLUMBARI DE VILA-RODONA

És un dels monuments romans més significatius de la comarca i l'únic en la seva tipologia al Camp de Tarragona. Es tracta d'un monument funerari romà en forma de temple que albergà en el seu interior diverses restes cineràries dins nínxols i probablement una inhumació. Basant-se en la tipologia es fixa una cronologia per al monument de segle I-II dC. Aquest sepulcre monumental es troba situat a la riba dreta del riu Gaià i a molt poca distància de les restes d'una *villa* de la qual formaria part. El Columbari de Vila-rodona és un monument sepulcral en forma de temple que incorpora en la seva estructura un nombre important de formes i elements propis dels temples romans. Es tracta d'un edifici de planta rectangular de 10,10 m x 5,90 m amb un absis a la seva part nord no manifestat a l'exterior.

L'accés al monument funerari es realitzava a través d'unes escales situades al centre del pòdium. Un cop superada la *prónaos* s'accediria al cos central o *cella*. Tant *prónaos* com *cella* s'alcen sobre un pòdium decorat amb arcuacions cegues i acabat en la seva part superior amb una motllura. La part inferior de les arcuacions de descàrrega així com el seu arrencament estan compostos i decorats amb maons i maçoneria (*opus mixtum*). Pel que fa a la tècnica edilícia, el parament del pòdium presenta un aspecte diferent al del cos superior de l'edifici. L'obra d'aquest és de carreu petit i de diverses mides, de pedra arenosa ben esquadrada i amb grosses juntes de morter. Els murs del cos superior estaven recoberts exteriorment i interiorment per una capa de morter amb el qual es

Fig.1 Vista del Columbari de Vila-rodonà després de la restauració duta a terme l'any 1996.

devien motllurar les cornises i els capitells toscans que decoren la part exterior del cos superior del Columbari. Encara es poden observar restes d'aquest revestiment de morter rogenic.

Pel que fa a l'interior, a cadascun dels murs laterals hi ha tres nínxols (*loculi*) per a dipositar-hi urnes funeràries. Aquests nínxols es trobaven a una altura superior als dos metres respecte al nivell de l'actual paviment, cosa que ens fa pensar que el paviment romà es trobava més elevat, a nivell de pòdium. Els murs estaven estucats i potser contenien decoració pictòrica. L'any 1983 es van realitzar treballs de neteja i conservació dels fragments de pintura mural existents a l'interior del Columbari. Les restes de pintures se situen a la part superior de les dues parets laterals i dins de l'absis que forma la paret de tancament frontal. Les parets presentaven un revestiment pictòric que imitava un placat de marbre fosc vetejat (*crustae*) mentre que els nínxols eren lleugerament més clars. Les restes de pintures se situen a la part superior de les dues parets laterals i dins de l'absis que forma la paret de tancament frontal. No disposem de dades sobre la coberta. Aquesta probablement era a doble vessant. La planimetria realitzada durant les diverses intervencions arqueològiques permet veure que la cobertura era de volta de canó i sobre aquesta es col·locava un entaulament a doble vessant constituït per un embigat de fusta amb el sistema tradicional de *tegulae* i *imbrices*.

Aquesta tipologia sepulcral ens remet a la voluntat per part del propietari de sacralitzar la seva tomba. Pels romans, els *sepulcra* formaven part de la categoria de *loca sacra* (llocs sagrats) tot i que freqüentment no es respectava aquest escrúpol religiós, ja que tenim constància de violacions i destruccions de tombes. La persona allí enterrada assolia certa divinització o immortalitat a través de l'associació sepulcre-temple. A causa de les dimensions internes àmplies i la seva decoració amb pintures murals, permet denotar que l'espai intern potser acollia les celebracions i els memorials dels difunts de la família que utilitzaria la construcció com a panteó familiar. Desconeixem l'articulació d'aquesta construcció amb el seu entorn immediat. Els voltants del Columbari varen ésser arrasats arran l'ús agrari del sòl al llarg dels segles. Desconeixem, doncs, si existia un recinte més ampli, amb altres edificacions annexes relacionades, un recinte funerari o si, com a enterrament de prestigi, generà una necròpolis al seu entorn immediat. També s'ha parlat de la relació que probablement s'establí entre aquest edifici i el riu Gaià, concebut com una posada en escena dins la qual el riu representaria el límit simbòlic entre el món dels morts i el món dels vius (GURT, MACIAS 2001).

3. LES CABESSES (VILA-RODONA)

El jaciment de Les Cabesses es localitza als peus d'un petit monticle i es troba orientat a l'est. Ocupa dos parades de vinya i un camp d'ametllers fortament terrassats al marge esquerre del camí de Vilabella a Renau. Es tracta d'un assentament rural dedicat a l'explotació dels recursos agropecuaris del territori circumdant amb una necròpolis associada. Les primeres informacions sobre el jaciment s'obtingueren durant els anys trenta i quaranta del segle XX, quan es descobriren un seguit d'enterraments orientats envers un únic sentit.

D'entre aquestes inhumacions destaca un sarcòfag el qual desconeixem on es troba actualment. No s'han documentat estructures arquitectòniques als voltants si bé a la zona es troben materials a nivell superficial que evidencien la passada existència d'aquestes: material constructiu ceràmic (*tegulae*, *imbri-ces*, *lateres*) així com grans fragments de paviments de morter hidràulic (*opus signinum*).

4. MAS RAVELL (MONTFERRI)

El jaciment es localitza en una zona plana que delimita en la seva part est amb la rasa de les Ceguines. S'hi han trobat restes disseminades de fragments de material constructiu ceràmic, grans contenidors d'emmagatzematge (*dolium*), àmfora, vaixel·la de taula i ceràmica comuna. També es documentaren construccions de murs de pedra lligada amb morter de calç. L'any 1969 F. Navarro publicava la troballa en aquesta zona d'una inhumació en *tegulae* a doble vessant (NAVARRO 1969-70: 127). La redacció de la notícia és ambigua i deixa entreveure l'existència de material arqueològic associat a l'enterrament. L'únic element, però, que mereix especial

menció per part de l'autor és una moneda, “un gran bronze de Trajano”. La deposició de monedes a les tombes es troba relacionada amb la pràctica ritual de l'òbol de Caront i el pagament al barquer mític que transportava les ànimes des de la riba de l'Estyx fins al regne de l'Hades. La col·locació canònica de la moneda és a la boca del difunt, però no és estrany trobar monedes en altres parts del cos com ara a les mans, dins algun contenidor secundari o fins i tot penjades al coll. La moneda de Trajà data la inhumació a l'entorn del segle II dC.

5. LES PLANES DE LA SERRA (VILA-RODONA)

El present jaciment presenta punts coincidents amb la resta que hem anat esmentant en línies precedents. No s'han localitzat estructures arquitectòniques i l'única evidència d'activitat humana són els fragments ceràmics que apareixen en la superfície. Com altres jaciments, pesen més les incògnites que les certes fonamentades, ja que mai s'hi han realitzat excavacions arqueològiques. Allò que ens és conegut ho és arran de les destruccions incontrolades. A finals del segle XIX, durant les tasques d'obertura de la inacabada línia de ferrocarril (avui abocador d'escombraries) s'exhumaren diversos sepulcres. Aquests consistien en una estructura de tègula plana que possiblement cobria una fossa on es trobava el difunt. Desgraciadament, no en sabem res més.

6. MAS DEL BARBERET (VILA-RODONA)

El jaciment de Mas del Barberet es localitza a l'esquerra del riu Gaià, en una posició dominant sobre la seva vall al·luvial. Actualment encara es poden observar a la zona restes de mur en *opus caementicium* que afloren a la superfície. Es tractaria, doncs, d'un assentament rural amb estructures de certa potència, probablement una *uilla* amb certa entitat arquitectònica. Segons la tradició, a la zona existia un cementiri de “moros” (MARTÍNEZ 1980: 18-20), fet que pot ésser relacionat amb l'existència d'una possible necròpolis antiga i unes tombes que a principis de segle XX es trobaren a prop del camí de la Serra tapades amb unes grans lloses de pedra. Ignorem la cronologia i disposició d'aquestes tombes, de ben segur associades a la *uilla* romana. Si ens basem només en el material arqueològic aparegut en superfície, cronològicament la *uilla* tindria un període de funcionament des del segle I aC fins al segle II dC, i arribaria possiblement a etapes posteriors no documentades fins ara. Només una intervenció arqueològica ens dotaria de dades científiques més resolutives.

7. MAS D'EN BURGUET (ALCOVER)

A la riba dreta del riu Francolí es localitza un monument sepulcral en forma de torre així com unes estructures arquitectòniques (un mur i un paviment) identificables amb una *uilla* rústica. Les restes es localitzen enmig d'un camp d'avellaners, a frec de la riera del Burguet que desguassa al riu Francolí. Molts dels murs de

l'assentament estan colgats, si bé, actualment a nivell superficial es poden observar alguns murs i paviments de les habitacions. El sepulcre presenta una planta quadrada de 3,60 m x 3,60 m i s'ignora la seva alçada original. El seu revestiment exterior ha desaparegut i actualment només es conserva la part interna i estructural del sepulcre. Es tracta d'un bloc monolític de morter de calç amb pedres i material ceràmic reaprofitat que destaca damunt d'un sòcol també de morter. S'hi distingeix la tècnica constructiva a base de superposició de tres filades de *caementicium*. Presenta a l'interior una concavitat cilíndrica d'aproximadament un metre de diàmetre que podria tractar-se del *cubiculum* o espai reservat a la deposició de l'urna amb les cendres del difunt. El fet que no s'hi hagin fet excavacions arqueològiques fa difícil atribuir-li una cronologia precisa, però sens dubte la seva construcció s'ha de situar en època altimperial (segles I-III dC). L'exterior estaria revestit de carreus de pedra.

Fig. 2 Restes del mausoleu de Mas d'en Burguet. Foto: autora.

8. MAS GASSOL (ALCOVER)

L'any 1991 una intervenció arqueològica realitzada a la zona de Mas Gassol permeté el descobriment d'una petita necròpolis relacionada possiblement amb un assentament rural. Aquesta àrea cementicial estava formada per sis inhumacions, la majoria de les quals es trobaven parcialment destruïdes en el moment de l'excavació

(LÓPEZ, PIÑOL 1995: 87). La cronologia és incerta, ja que en cap de les inhumacions es documentaren dipòsits funeraris. Tan sols la presència d'una àmfora africana en una de les tombes permeté situar tot el conjunt en un moment no determinat entre els segles III i V dC. Els seus excavadors varen individualitzar sis sepulcres, tots ells amb una orientació general NW-SE. Molts d'aquests sepulcres estaven ocupats per més d'un individu. Durant l'excavació de les tombes es documentaren diferents deposicions que havien respectat els esquelets dipositats en un moment anterior. Aquest comportament evidencia l'existència d'estructures familiars diferenciades que utilitzaven sepulcres comuns. Pel que fa a la tipologia de les tombes de Mas Gassol, la gran majoria són en fossa al fons de la qual es col·locaven lloses de pedra d'Alcover per tal de regularitzar-les. Altres presenten una elaboració constructiva més complexa, mitjançant murets amb pedra i morter de calç o recobrint les parets de la fossa amb pedra en sec. També es documentà l'existència d'una inhumació infantil en un taüt de fusta del qual només es conserven els claus de ferro de la seva estructura.

9. MASIA FIGUERAS (VALLS)

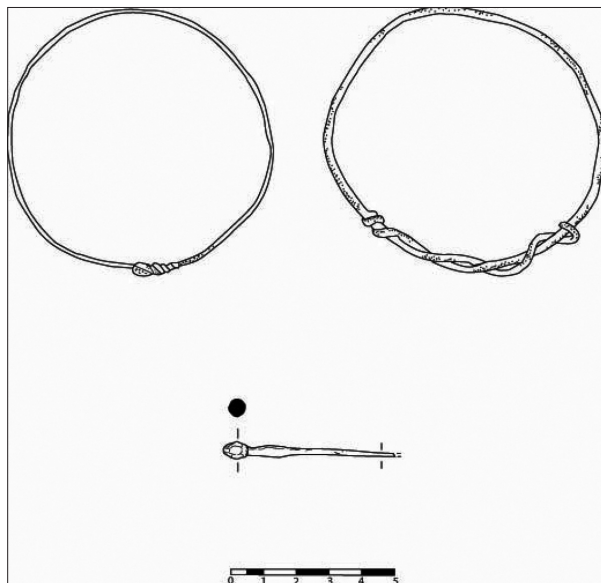
Al jaciment de la Masia Figueras s'ha localitzat abundant material en superfície com ara material constructiu, fragments de recipients amfòrics i vaixel·la d'importació. Tots aquests indicis evidencien l'existència d'un centre d'exploració rural. Les primeres notícies a l'entorn del jaciment provenen de fonts orals. Amb motiu de l'obertura d'un camí d'accés des del torrent fins a la finca, es descobrí a la dècada dels anys seixanta un enterrament que fou desmantellat i del qual no conservem cap tipus de documentació gràfica ni escrita.

Les notícies ens parlen de la troballa d'un esquelet sota un amuntegament de pedres i acompanyat d'una moneda. Arran l'aparició de gran nombre de material ceràmic en superfície, la Comissió d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Vallencs realitzà l'any 1983 tres cates en el dit jaciment. Les cates aportaren materials ceràmics, petris i metàl·lics de diversa naturalesa així com el descobriment d'una inhumació amb aixovar funerari d'època romana. La inhumació corresponia a un individu de sexe femení d'edat indeterminada. L'esquelet presentava un bon estat de conservació, tan sols el crani estava fragmentat. Estava en posició de repòs (decúbit supí) i a l'avantbraç esquerre lluia dos braçalets de bronze. El braç dret es trobava estirat i paral·lel al cos mentre que l'esquerre restava flexionat, amb la mà sobre el pit. Una agulla de cap d'os va aparèixer a prop del crani. El cadàver es trobava dipositat dins d'una fossa simple, sense cap tipus d'estructura de coronament o senyalització que hagi arribat fins als nostres dies.

Fig. 3 Detall de la inhumació localitzada a Masia Figueras.
Foto cedida per la Comissió d'Arqueologia de l'IEV l'any 1983.

Fig. 4 Elements del dipòsit funerari de la inhumació de Masia Figueras.
Font: Elaboració pròpia.

10. TORRENT DE LES VOLTES (PUIGPELAT)

El jaciment del Torrent de les Voltes és un important centre d'elaboració oleícola i vinària d'època romana que forma part de la *pars rustica* d'un establiment més ampli tipus *uilla*. A més, aquesta *uilla* disposa en el seu *fundus* d'una petita zona d'enterrament. El jaciment es localitza en una zona sobreelevada d'una vessant delimitada a l'est pel torrent dels Caus i a l'oest pel torrent de les Voltes i fou objecte de diverses intervencions arqueològiques durant els anys 2002-04 amb motiu del projecte d'ampliació de les instal·lacions de la fàbrica de paper SCA Hygiene Paper España, SL. Les excavacions posaren al descobert les instal·lacions d'un centre de premsat d'oliva i d'emmagatzematge d'oli que evolucionà en èpoques posteriors a una petita instal·lació dedicada al premsat del raïm i a l'elaboració de vi. També es localitzà una petita zona de necròpolis associada a la *uilla* composta per 7 enterraments (5 en fossa i 2 en àmfora). El moment fundacional d'aquest establiment rural data d'època tardorepublicana, si bé el moment àlgid de la instal·lació oleícola data del segle I dC. A mitjan del segle II dC minvaria la producció i les instal·lacions serien progressivament abandonades i reconvertides en un petit centre de premsatge de raïm. Els dipòsits de la segona terrassa foren ocupats per un camp de dòlies. El moment d'abandó d'aquesta instal·lació data del segle VI dC. Durant els treballs arqueològics es diferenciaren tres sectors. Mentre que els sectors 1 i 2 restaven ocupats per les instal·lacions d'aquest centre de transformació de productes agrícoles, el sector 3 estava ocupat per un petit cementiri rural. S'hi localitzaren gairebé en superfície set enterraments (cinc en fossa excavada al terreny natural i dos en àmfora). Les inhumacions es trobaven en molt mal estat de conservació. En dues de les tombes es documentaren dos fragments de dues tíbies i diversos fragments ossis.

11. EL SARCÒFAG DE VALLMOLL

El present sarcòfag és de pedra i presenta un dels seus fronts estrigilat sense cap cartel·la o altre relleu. Mesura 220 x 80 x 70 cm i actualment es troba dipositat als magatzems del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. El sarcòfag presenta un estat de conservació deficient, ja que durant anys estava a la vora de la carretera de Tarragona i era utilitzat com a abeurador ("Noticiario", 1951). Per aquest motiu presenta dues obertures a cada extrem, per facilitar l'entrada i la sortida de l'aigua. El sarcòfag a més es troba partit pel mig. Es desconeix la seva procedència concreta però podem hipotetitzar a l'entorn de la presència d'una àrea funerària encara per concretar relacionada amb la *uilla* del Torrent de Vallmoll. Aquest assentament rural romà tipus *uilla* conserva part de les seves estructures arquitectòniques. Basant-se en el material ceràmic recuperat del jaciment, l'establiment funciona al llarg d'un ampli arc cronològic que s'estén des del segle II aC fins al segle V dC (MACIAS, 1996: 24). D'entre el material arqueològic recollit, cal destacar la presència de fragments de vaixel·la de taula importada (Campaniana A, Terra Sigillata Sudgàl·lica, Terra Sigillata Lucente i Terra Sigillata Africana D), fragments d'estucat de colors diversos, motlures

decoratives de marbre i tessel·les de mosaic. També destaca la troballa d'una gemma amb la figura d'un capricorn amb un trident sobre el lloç (CIURANA, 2005).

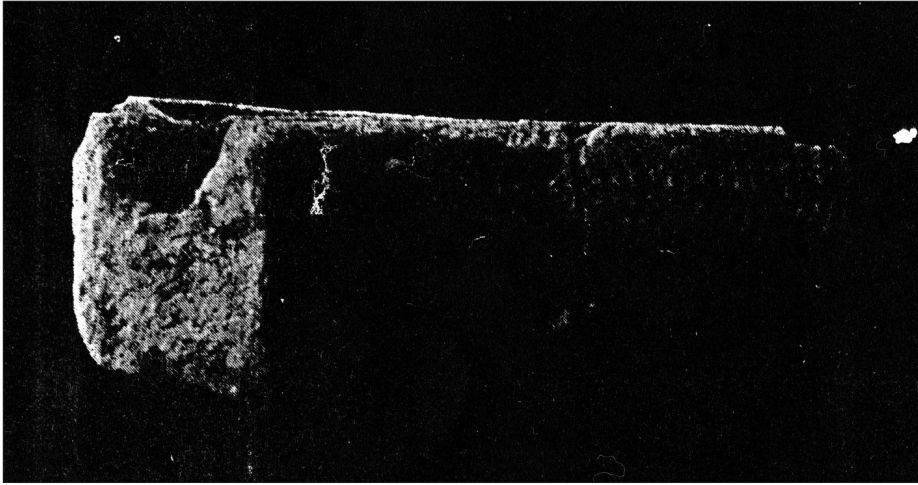

Fig. 5 Sarcòfag de Vallmoll. Foto: I. Valentines.

Pel que fa la *uilla* com a entitat arquitectònica, les excavacions arqueològiques de l'any 1993 descobriren un seguit d'àmbits o habitacions. Les restes arqueològiques conegudes amb anterioritat a aquesta intervenció es varen posar de manifest durant les obres de rebaix realitzades durant la construcció del traçat de la variant de l'N-240 al seu pas per Vallmoll. Aquesta obra va ocasionar la destrucció parcial de les restes del conjunt arqueològic: una important sèrie de bases de fonamentació i primeres filades de murs de maçoneria irregular presa amb fang van ser arrasades a la cota de cultius. S'exhumaren un seguit d'estructures (murs de pedra lligats amb argila) que delimitaven un seguit d'estances pavimentades amb *opus signinum*. Segons els arqueòlegs, aquestes habitacions corresponien a un nivell inicial de la *uilla*, amb una datació d'època tardo-republicana (segles II i I aC). També es localitzaren murs encofrats de pedra i morter de calç que correspondrien a una segona etapa constructiva. Aquesta breu descripció és per demostrar la riquesa de les restes. La presència d'elements decoratius luxosos (motlures de marbre, tessel·les de mosaic, pintures murals) denota la riquesa de la *uilla* i el seu aparell decoratiu que segurament adornava la seva *pars urbana*. No seria gens estrany que el *fundus* d'aquesta propietat disposés de la seva zona de necròpolis i que en aquesta es trobés el sarcòfag anteriorment referit.

12. INSCRIPCIÓ DE LA VIL·LA ROMANA DEL VILAR

L'any 1987 Isabel Rodà i Marc Mayer es feien ressò en un article (MAYER, RODÀ 1987: 208) de la "retroballa" d'una inscripció epigràfica procedent de Valls arran de

la sistematització del fons dels magatzems del Museu d'Arqueologia de Catalunya. La inscripció en qüestió procedia del camp d'esports de Valls. Correspon al fragment esquerre d'una placa de marbre blanc sense motllurar. Les pautes del lapicida són evidents al llarg del camp epigràfic. La inscripció és de caràcter funerari i es troba encapçalada pel canònic *Dis Manibus Sacrum* (Als Déus Mans...). La paraula llatina *manes* es tracta d'un eufemisme aplicat als morts. Aquest mot substitutiu tendia a considerar els morts com a "bons" i congraciarse amb ells; de fet l'adjectiu *manus* significa 'benèvol'. El difunt, doncs, passava a formar part d'una comunitat indefinida d'ombres i perdia la seva individualitat. Rodà i Mayer proposaren la següent transcripció de la inscripció:

D(Is) · M(Anibus) · [S(Acrum)]
 Flaviv[S Al O Pho O Amy]
 Cion V[lx(lt) O Vixit An]
 Nis Xx [- - -]

(Consagrat als Déus Manes. Flavi Alcíó, o Foció,
 o Amició, que va viure vint-i... anys)

El personatge difunt s'anomena *Flavius* i no presenta *praenomen*. Altres *Flauii* són abundosos a Tarragona, porten *cognomia* de tipus grec i manquen també de *praenomen*. La restitució del *cognomen* és molt problemàtica. Pel que fa a la datació de la inscripció, la probable presència de la fórmula DMS i les característiques formals i paleogràfiques de la placa, amb semblances a la Bètica i al nord d'Àfrica, fixen una cronologia no anterior a la fi del segle II dC i molt probablement de la primera meitat del segle III, segons paral·lels de *Tarraco*.

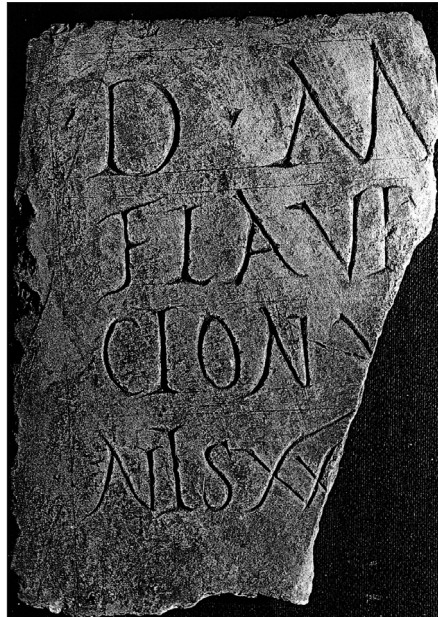

Fig. 6 Inscripció funerària procedent del Vilar. Foto: Clavell.

Fig. 7 Imatge de les restes de la uilla romana del Vilar durant les tasques d'excavació l'any 2001.
Foto: autora.

En aquells moments es desconeixia l'existència, a escassos 100 m del lloc de troballa de la inscripció funerària, d'un complex d'edificacions que formaven part d'una *uilla* productiva. La que s'ha anomenat "vil·la romana del Vilar" i fou descoberta l'any 2000 quan es van dur a terme els primers treballs de delimitació a l'eixample del Vilar. Les arqueòlogues diferenciaren sis fases successives al llarg dels 300 anys de vida de la vil·la (ADSERIAS, RAMON 2004). La fase I correspon a les evidències més antigues que es documentaren durant les excavacions. Datan del tercer quart del segle II aC i corresponen a un abocador de ceràmica amb rebuigs de forn. A aquesta fase probablement pertanyen un seguit de murs molt malmesos, fets de pedres irregulars lligades amb fang i que semblen dibuixar uns àmbits quadrangulars. A la fase II correspon un mur també fet amb pedres lligades amb fang. La fase III comprèn un seguit d'estructures abandonades a partir del darrer quart del segle I aC o del canvi d'era. Els murs d'aquesta fase (de pedra irregular lligada amb fang) delimiten dos àmbits quadrangulars. També existeix més al sud un conjunt de grans dipòsits. Pel que fa a la primera d'aquestes habitacions, presenta en el costat est restes d'una mena de mitja canya d'un possible paviment d'*opus signinum*. Aquestes restes evidencien l'existència d'un altre àmbit ara desaparegut. A les estances situades més al sud es documentà la part inferior d'un *dolium* encaixat a nivell de circulació, en un paviment que va ser abandonat a finals del segle I dC. Al costat sud-est d'aquestes habitacions es van localitzar dos petits fornets, de dimensions molt reduïdes, que compartien un dels costats. Els materials documentats al seu interior indiquen un abandó d'aquestes estructures a partir de finals de segle I aC.

Malgrat que no es pogueren excavar els dos fornets, probablement estan relacionats amb activitats metal·lúrgiques. També correspondrien a aquesta fase algunes estructures documentades durant l'excavació en extensió a la zona dels banys. Es tracta de dos dipòsits i, possiblement un tercer, construïts amb lloses de pedra lligades amb argila tant a les parets com al terra. El dipòsit situat més al nord és de forma circular. Al costat sud en trobem un altre, molt més gran i, a continuació, un tercer que només s'insinua. Els dos dipòsits situats al nord estarien comunicats entre si per un tub de terrissa; la cota del paviment del primer seria més elevada que la de l'altre. El primer d'aquests dipòsits es relaciona amb una conducció d'aigua que circula en direcció nord-sud, formada per pedres disposades obliqües i que proveiria d'aigua el dipòsit. Aquest conserva el paviment de lloses i únicament la meitat de l'estructura, ja que la sala nord dels banys se situa directament al damunt. El segon dipòsit presenta únicament tres lloses que cobririen el terra, a una cota lleugerament inferior. La resta de la superfície consta d'una preparació de còdols a sobre del qual es troben les lloses del paviment. Aquest dipòsit és de majors dimensions i té una forma triangular amb els angles arrodonits. Quedà amortitzat pel *caldarium* i el *praefurnium*. En els nivells que farcién la més gran d'aquestes basses es van recuperar materials que indicaven una fase d'abandonament a partir de finals de segle I aC. A la fase IV pertanyen un conjunt d'àmbits i estructures que serien abandonades en un moment indeterminat a partir de finals de la segona meitat del segle I dC. Alguns dels àmbits de fases precedents continuen funcionant o són reformades.

La fase V és una de les fases de la vil·la més ben documentades i que correspon als banys. Aquests banys privats es troben localitzats a l'extrem sud-est de la vil·la i s'han identificat part del *tepidarium*, del *caldarium* i el *praefurnium*. El *frigidarium*, que també podria funcionar com a *apodyterium*, devia ser l'àmbit situat al nord del *tepidarium*. La construcció d'aquest conjunt pot situar-se a partir de la segona meitat del segle I dC, sobre el mateix espai on s'emplaçaven els dipòsits de la fase III. La part excavada dels banys estava constituïda per dues estances calefactades i pel *praefurnium*. El tancament sud d'aquesta estança havia desaparegut a causa d'una gran retallada posterior i s'han conservat de manera precària les restes del costat est. A la part central de la línia d'aquest tancament sud els còdols que formen l'*area* o base de l'*hypocaustum* ultrapassaven uns 30 cm que hauria ocupat el mur i s'hi detectaven les evidències més fortes de l'acció del foc, fets que permeten suposar que aquí es trobava l'entrada del *praefurnium*, i per tant, aquesta sala seria el *caldarium* i la sala nord el *tepidarium*. També formarien part d'aquesta fase el conjunt de tres habitacions delimitat per quatre murs. Els materials recuperats en els nivells que colgaven els murs d'aquestes habitacions indiquen una amortització de segle II dC. En només un dels murs s'ha documentat la utilització de morter de calç, encara que molt senzill. La darrera de les fases documentades (la fase VI) correspon al moment en el qual els banys privats de la vil·la deixen de funcionar com a tal i són objecte

d'un seguit de reformes. Al costat sud i per sobre de la part destinada al *praefurnium* es construí una habitació rectangular. La construcció d'aquest àmbit es pot relacionar amb el desmantellament de les *pilae* del *caldarium*. L'abandó d'aquest àmbit se situa a inicis de segle III dC. D'entre el material arqueològic recuperat, cal destacar un amulet fàl·lic de bronze, una moneda de Luci Ver, un bol de Terra Sigillata Sudgàl·lica amb unes pintades *post cocturam* i nombrosos fragments ceràmics, des d'àmfora fins a vaixel·la fina de taula importada (Terra Sigillata Sudgàl·lica, Marmorata, Terra Sigillata Hispànica) i ceràmica comuna oxidada i reduïda. Tant les àmfores com les ceràmiques oxidades i reduïdes eren produïdes al forn ceràmic de la vil·la, el qual no s'ha localitzat. Pel que fa a la cronologia, no es disposa d'informacions sobre els moments fundacionals de la vil·la. Aquesta funcionava plenament en el tercer quart del segle II aC, moment en el qual s'elabora una gran quantitat d'àmfores. A partir d'aquest moment es documentaren un seguit de construccions i reformes fins arribar a l'abandó definitiu de la vil·la durant el segle III dC. Actualment només els banys privats resten descoberts i englobats dins el projecte urbanístic de l'eixample del Vilar. Aquests han estat restaurats i consolidats si bé manquen de la senyalització corresponent.

Hem de relacionar l'epitafi funerari de *Flavius* amb aquesta *uilla*. Una peça d'aquestes característiques probablement devia funcionar com una estela, com a senyalització de la tomba d'aquest individu. Ignorem si aquesta tomba formava part d'un cementiri rural articulat com Mas Gassol (Alcover) o Planes de la Serra (Vila-rodona).

3. Conclusions

Al llarg d'aquesta descripció hem intentat establir una relació directa entre els elements funeraris documentats fins ara a la nostra comarca amb els punts d'hàbitat que possiblement les van generar. Certament, allò que sabem del món funerari a l'*Ager Tarraconensis*, i concretament a l'Alt Camp, és ben poc. Tanmateix, si confrontem les dades disponibles i establim uns paràmetres d'anàlisi comuns podem concloure en un seguit d'aspectes.

I. SITUACIÓ DELS ENTERRAMENTS

Al llarg de l'estudi hem pretès posar en evidència la connexió entre les àrees funeràries i els nuclis d'explotació agrícola propers. Les dinàmiques de relació, però, poden ser múltiples. Una petita àrea cementirial pot ser contemporània a una *uilla*, però també pot ocupar els espais d'aquesta un cop ha entrat en decadència i es troba deshabitada. Desgraciadament, dins l'arqueologia funerària de l'Alt Camp, no disposem de les informacions necessàries que ens permetin escatir aquestes relacions temporals entre un nucli habitat i els enterraments que es troben pròxims a aquest. Tot i això, és evident que cada *uilla* disposava d'una petita necròpolis on s'en-

terraven els seus morts. Ja hem assenyalat anteriorment que no s'han documentat enterraments republicans. Això es deu al mateix caràcter dels assentaments rurals. Són aquests petits centres d'explotació agrària de caràcter feble amb estructures, si s'han conservat, poc importants. Aquest fet segurament incidí en el fet que no generessin enterraments associats. També s'ha de tenir en compte el ritual funerari, la incineració, que deixa menys restes i destrueix el cadàver. Aquest panorama és calcat al que detectem també pel món ibèric, on tampoc es coneixen necròpolis. Aquesta circumstància es transforma amb el canvi d'era i l'Imperi amb l'aparició de petites necròpolis que podem relacionar amb *uillae* o assentaments rurals menors. Aquests són els casos de Les Cabesses (Vila-rodona), la Masia Figueras (Valls) o el Torrent de les Voltes (Puigpelat). A més tenim poques *uillae* excavades de les quals coneguem la seva àrea funerària. D'altra banda, tenim documentades algunes necròpolis o enterraments aïllats a les quals no se'ls pot atribuir amb seguretat una vinculació directa amb cap *uilla*. D'altres poden associar-s'hi, però les dades són tan poc precises que no coneixem la distància a les zones d'hàbitat. Aquest és el cas dels jaciments de Can Ferrer de la Cogullada (Vila-rodona) o de Mas Ravell (Montferri). Les fonts llatines, sobretot les obres dels gromàtics, parlen de la localització de les sepultures dins les propietats agràries (FLACCUS *De conditionibus agrorum et constitutionibus limitum*, 134-165). Freqüentment, dins el paisatge rural, les tombes funcionaven com a signes de demarcació dins un espai on els límits de les parcel·les no quedaven clars. Siculus Flaccus assenyalava que sovint els sepulcres se situaven als extrems de les *fundi*, d'aquí el fet que molts cops es confonguessin les esteles i les columnes funeràries amb els mollons de terme i limitació. A més afegeix que normalment les tombes ocupaven aquelles zones pedregoses i ermes per tal de no restar terreny productiu a l'explotació agrícola alhora que se situaven pròximes a camins freqüentats. En el cas de les restes funeràries de l'Alt Camp, verificar el primer extrem és complicat, ja que desconeixem, ara per ara, la centuriació d'aquest sector de l'*Ager Tarraconensis* i la seva correspondència amb els jaciments localitzats. Tanmateix, podem hipotetitzar al voltant de la situació d'aquells sepulcres monumentals que han deixat més traça en el territori. El monument turriforme de Mas d'en Burguet es troba molt pròxim a una riera i no en terreny erm precisament. S'ha de tenir en compte la proximitat del monument al riu *Tulcis* (Francolí), per on transcorreria una de les principals vies de connexió entre la costa i l'interior. Ignorem si el monument tindria una alçada suficient com per ésser vist des de la vall al·luvial. Tot i això creiem que en època romana existirien nombroses vies secundàries que solcarien aquesta àrea i que permetrien l'accés a les diverses propietats rústiques. L'altre sepulcre monumental d'aquesta zona és el Columbari de Vila-rodona. És aquest un monument funerari familiar no aïllat sinó emmarcat dins una propietat rural (*heredium*) i situat a la vora del riu Gaià. Des de l'altra banda del riu és possible veure el mausoleu, fet que evidencia la voluntat del propietari de convertir la seva tomba i la de la seva família en una fita de referència en el paisatge.

Fig. 8 Vista del Columbari de Vila-rodonà. Es pot apreciar la voluntat escenogràfica en la col·locació del monument. Foto: autora.

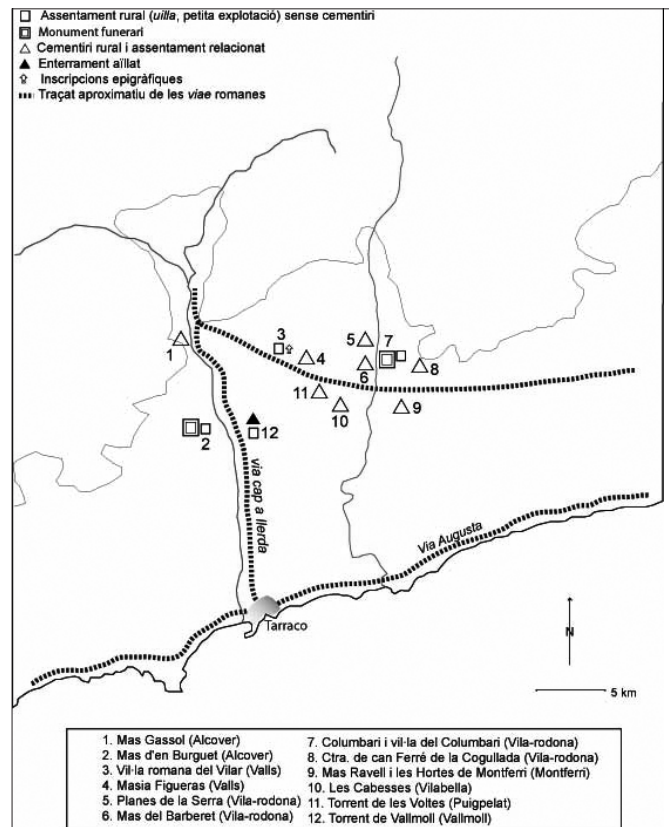
Una qüestió sobre la qual insisteixen les fonts llatines és la cura dels *domini* de les propietats rurals per elegir el millor emplaçament per als seus monuments funeraris (PETRONI, *Satyricon*, 71). La lectura social d'aquestes edificacions és clara. Tant la grandiositat del Columbari com l'entitat arquitectònica del monument turriforme de Mas d'en Burguet ens fan pensar en els possibles econòmics dels corresponents *domini* de les propietats rústiques i les seves motivacions d'auto-representació i prestigi. En el cas del Columbari, possiblement l'enterrament del *pater familias* es trobava en un lloc preeminent dins el mausoleu, segurament a l'absis. En un segon moment del funcionament del monument funerari, la resta de la família col·locava les seves cendres en uns nínxols habilitats per a aquesta funció. El ritual de la incineració és el que s'hauria aplicat també a la torre sepulcral de Mas d'en Burguet. L'estructura presenta un orifici en la seva part central on es dipositava l'urna cinerària. Aquesta tipologia arquitectònica és de tradició hel·lenística i està llargament difosa als territoris de l'occident de l'Imperi (Gàl·lia, Itàlia).

Si generem un mapa de situació de totes les restes funeràries romanes que hem descrit, observem diverses tendències. Primerament, la relació entre necròpolis i assentament rural és evident. La seva localització reforça la impressió que dos són els eixos al voltant dels quals trobem una major densitat de restes: en primer lloc, al voltant dels cursos d'aigua (riu Gaià i del riu Francolí) i al voltant dels eixos

viaris. Aquest fet probablement ens indica que en aquestes àrees l'ocupació humana i els centres d'explotació dels recursos naturals era més densa i per això mostra un percentatge més alt de troballes de tipus funerari però també d'hàbitat. Anteriorment hem assenyalat com l'existència de vies de pas era una variable important a tenir en compte en l'establiment dels cementiris rurals i els sepulcres monumentals. Podem establir un paral·lelisme clar amb les ciutats com ara Tàrraco: les necròpolis urbanes també s'articulaven al voltant dels eixos viaris.

Aquest comportament s'explica a través de la concepció romana de la mort i la memòria. En línies generals, la religió romana era de caire públic i cívic i no disposava d'una "tanatologia" articulada com altres religions. Els romans no esperaven recompenses o càstigs al Més Enllà per les obres fetes en vida. L'epigrafia funerària palesa com la família del difunt estava ansiosa per transmetre les seves virtuts a aquell que es parés a escoltar. Per tant, era crucial que els sepulcres se situessin a vora de camins fressats, ja que així es mantenia la memòria del difunt.

Fig. 9 Mapa amb la localització de les restes funeràries romanes documentades fins ara al territori de l'Alt Camp. Font: elaboració pròpia a partir de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de l'Alt Camp.

2. CRONOLOGIA I TIPOLOGIA DELS SEPULCRES

La tipologia de sepulcres documentada és heterogènia, si bé no disposem de moltes dades. En general, s'adequa a les característiques tipològiques documentades a la pròpia capital del *territorium*.

Sepulcres de taüt de fusta

Un dels casos documentats es troba a Mas de Gassol (Alcover). Dins una fossa simple es diposità el cadàver d'un infant dins un taüt de fusta (*feretrum*). Les restes orgàniques van desaparèixer però es va poder determinar la seva existència gràcies a la presència de claus de ferro al voltant de l'esquelet.

Sepulcres amb estructura en tegulae

Exemples d'aquesta tipologia sepulcral les tenim al jaciment de Mas Ravell (Montferri) i al de la carretera de Can Ferrer de la Cogullada (Vila-rodona). No disposem de cap descripció de les restes, ara desaparegudes. Probablement era una estructura amb una coberta de *tegulae* disposades horitzontalment o a doble vessant. El difunt es devia dipositar en una fossa allargada amb fons pla i devia estar coberta per una sèrie de *tegulae*.

Sepulcres amb coberta de lloses

Aquesta tipologia es basa en l'ús de la pedra. Les lloses pètries són disposades formant una caixa (cista) o cobreixen fosses senzilles. Les inhumacions del jaciment del Mas de Barberet (Vila-rodona), l'anomenat "cementiri dels moros", haurien estat dipositades dins un sepulcre d'aquestes característiques.

Sepulcres d'àmfora

Al petit cementiri rural de la *uilla* del Torrent de les Voltes (Puigpelat) es localitzaren dos enterraments dins d'àmfora. El cadàver estava envoltat per fragments trencats d'àmfora que cobrien el cos per la seva zona anterior i posterior. Era un dels tipus de tombes més humils, ja que s'utilitzava material reaprofitat procedent de diferents receptacles de transport i emmagatzematge de líquids.

Sepulcres de murets

Un sepulcre de murets s'ha documentat a la petita necròpolis rural de Mas Gassol (Alcover), el sepulcre III. Es tracta d'un sepulcre que acull un enterrament col·lectiu de dos individus. La tomba presenta parets laterals i de tancament de pedra i morter magre de calç. A sobre es disposà una estructura tumular realitzada amb pedres irregulars o còdols lligats amb calç que presentava un enlluït de calç. Els casos fins ara documentats d'aquesta tipologia sepulcral corresponen a enterraments col·lectius (LÓPEZ, PIÑOL 1995).

A nivell cronològic, fixar una datació per a tots aquests conjunts funeraris és certament arriscat. No tenim necròpolis excavades, a excepció de Mas de Gassol i el Torrent de les Voltes. A més, els dipòsits funeraris que funcionen com a fòssils directors a nivell de datació són molt escassos. Teòricament, les incineracions són un tret arcaïtzant, tot i que sabem que els dos rituals (incineració i inhumació) van conviure en el temps. Els pocs estudis que existeixen sobre rituals i creences en el món rural (GALEANO 1997) fan constar el conservadurisme dels seus habitants i la seva fidelitat als cultes ancestrals sota la disfressa de la romanització. Descoïnem les sepultures corresponents als habitants d'època ibèrica; ignorem, doncs, la tradició que la població que l'Ager hauria, en teoria, respectat. Aquest panorama contrasta amb el gran nombre de vestigis d'època altimperial. La romanització avançà pel rerepaís també en els rituals, en les maneres de dipositar els cadàvers i donar-los-hi sepultura.

A la nostra comarca no només trobem enterraments típicament romans en *tegulae* o en àmfora sinó també sepulcres monumentals. Ara per ara, el nostre coneixement sobre la cronologia d'aquest tipus de monuments funeraris resta força imprecís. No es posseeixen dades suficients que permetin fixar la data, per exemple, de construcció del Columbari. No s'ha conservat el paviment original, cosa que demostra que consistia en un rebliment de terra. S'han perdut, doncs, els elements necessaris per efectuar un judici arqueològic acurat. El monument de Vila-rodona s'ha datat mitjançant paral·lelismes amb d'altres similars conservats a Itàlia. La tomba de Mas Ravell pot datar-se gràcies a la moneda de Trajà trobada al seu interior (segle II dC). La inhumació de Masia Figueras és datada al voltant dels segles II-III dC pels elements del seu dipòsit funerari i pel ritual inhumador.

3. PRAXI I RITUALS FUNERARIS

Inhumació i incineració

Un dels fets que destaca amb més força és la total absència d'incineracions documentades. No obstant això, en tenim referències indirectes. El Columbari de Vila-rodona disposa d'un total de sis nínxols que albergaven, amb total seguretat, urnes cineràries. De semblant manera, el monument turriforme de Mas d'en Burguet, tenint en compte la seva configuració interna, disposava d'un *loculus* on dipositar les cendres del difunt. El ritual de la incineració consistia en cremar el cadàver en un *bustum* o un *ustrinum* i aplegar-ne les cendres i les restes òssies calcinades per enterrar-les. Prèviament aquestes eren dipositades dins de diversos contenidors (urnes de vidre, de ceràmica, de plom, dins de cistes, etc.). Aquest vell ritual incinerador donà pas a la inhumació. Aquest nou ritual que consistia en no sotmetre el cos del difunt a les flames i que optava per sebollir-lo dins una fossa, un sarcòfag o un taüt de fusta esdevindria majoritari a mitjans de segle II dC i potser abans. De la praxi ritual de la incineració només en tenim constància pels seus "negatius"

arquitectònics. També s'ha de tenir en compte que el gruix de restes funeràries a l'Alt Camp són posteriors al canvi d'era. La gran majoria de les restes se situen en els segles II-III dC, moment en el qual la inhumació és hegemònica. El panorama és bastant similar al de l'*urbs*. A la ciutat de Tàrraco, els enterraments republicans també són minoria (TED'A 1987).

Els dipòsits funeraris

Un dels senyals externs de la praxi ritual són els dipòsits funeraris. A part d'aquells elements que s'incorporen al cadàver com a conseqüència dels rituals previs a l'enterrament, existeixen d'altres que es dipositen a l'interior o a l'exterior de la tomba amb la intenció que acompanyin el difunt. Trobem, per exemple, els elements de la mortalla que formen part inherent de la preparació del cadàver. No són deposicions intencionals, ja que no hi ha una voluntat expressa de dipositar una agulla de cap o uns braçalets; no és l'objecte en si allò que s'ha tingut en compte a l'hora de dipositar-lo, sinó que aquest apareix com a conseqüència d'un ritual previ. La seva presència depèn de la voluntat de l'amortallador que vestirà el cadàver amb la roba habitual o amb un simple sudari.

A la inhumació en fossa de la Masia Figueras es documentaren diversos elements relacionats amb l'amortallament de la difunta, bàsicament objectes d'adorn personal (dos braçalets i una agulla de cap per agençar el pentinat). Dins una altra categoria trobem els objectes profilàctics que són elements protectors del difunt en el seu viatge al Més Enllà. La moneda de Mas Ravell relacionada amb la pràctica funerària de l'òbol de Caront té una finalitat ritual clara i pertany a aquest grup.

Els elements senyalitzadors

Tot enterrament disposava d'un element arquitectònic en superfície que assenyalava la seva situació, des de túmuls fins a esteles. Malauradament, poques s'han conservat. El tipus més senzill correspondria a una acumulació de pedres (Mas Gassol). En el cas que es disposessin de més recursos una inscripció gravada sobre la pedra podia assenyalat la tomba (epitafi del Vilar). Cadascú identificava les tombes dels seus propis difunts i els hi podia retre els rituals prescrits en els dies assenyalats i els festivals dels morts.

És extremadament difícil establir, doncs, les relacions entre el món dels vius i el món dels morts. El coneixement dels assentaments rurals de poca entitat i les *uillae* és insuficient i encara més en l'àmbit rural. Hem intentat recopilar tota la informació disponible respecte el món funerari romà a l'Alt Camp, contextualitzar-lo i esbossar un seguit d'hipòtesis sobre el seu caràcter i localització. Som conscients, però, que aquest tipus d'aproximacions són estèrils si no van acompanyades d'un estudi també de les zones d'hàbitat i la seva organització espacial.

Nom del jaciment	Evidències	Tipologia	Aixovar	Ritual	Altres	Datació
<i>Carretera de Can Ferrer de la Cogullada</i>	Nombre indeterminat d'inhumacions	Fossa amb estructura de <i>tegulae</i>		Inhumació		?
<i>Columbari de Vilatorrada</i>	6 incineracions? 1 inhumació?	Monument funerari templar. <i>Loculi</i> per urnes		Inhumació/ Incineració?		s. I-II dC
Les Cabesses	Nombre indeterminat d'inhumacions	Sarcòfag petri		Inhumació		?
Mas Ravell	Nombre indeterminat d'inhumacions	Fossa amb estructura de <i>tegulae</i>		Inhumació		s. II dC
Mas del Barberet	Nombre indeterminat d'inhumacions	Inhumacions en cista de llosa		Inhumació		?
Mas d'en Burguet	Incineració?	Monument en edícula. <i>Loculus</i>		Incineració		s. I-III dC
Mas Gassol	11 inhumacions	Fossa		Inhumació		s. III-V dC
Masia Figueras	2 inhumacions	Fossa	2 braçalets de bronze <i>Acus crinalis</i> Moneda?	Inhumació		s. I-III dC
Torrent de les Voltes	7 inhumacions	5 en fossa simple 2 en àmfora	Absència d'aixovars	Inhumació		s. I-VI dC
Torrent de Vallmoll	1 inhumació?	Sarcòfag petri		Inhumació		?
Vil·la romana del Vilar					Inscripció epigràfica	s. II- III dC

Fig. 10 Elements funeraris romans a la comarca de l'Alt Camp (Ager Tarraconensis)
(Font: elaboració pròpia a partir de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de la comarca de l'Alt Camp).

Bibliografia

- ADSERIAS, M., RAMON, E. "La vil·la romana del Vilar (Valls, Alt Camp)" dins *Quaderns de Vilaniu*, 45. Monogràfic d'Arqueologia. Valls, Institut d'Estudis Vallencs. 2004.
- CIURANA, J. "La gemma del Capricorn de la vil·la romana del torrent de Vallmoll" dins la revista *Cultura*. Segona època. Any LXXVI. Número 659 (juny de 2005). Valls:AAEET, 2005. Pàgs. 16-20.
- GALEANO, G. *Costumbres religiosas y prácticas funerarias romanas. Estudio del mundo rural en la provincia de Córdoba*. Córdoba, Universidad de Córdoba, Servicio de Publicaciones, 1997.
- FLACCUS, Siculus *De conditionibus agrorum et constitutionibus limitum (134-165), De sepulcris*. Munic, Saur, 1994.
- GURT, J. M., MACIAS, J. M. "La ciudad y el territorium de Tarraco: el mundo funerario" dins VAQUERIZO, D. (Ed.) (2002) *Espacio y usos funerarios en el Occidente Romano: actas del Congreso Internacional celebrado en la facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Córdoba (5-9 de junio, 2001)*. Córdoba, Universidad de Córdoba, 2001.
- IPAC *Inventari del patrimoni Arqueològic de l'Alt Camp*.
- LÓPEZ, J., PIÑOL, LL. "El món funerari en època tardana al Camp de Tarragona" dins el *Butlletí Arqueològic*. Tarragona, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 1995.
- MACIAS, J. M. "CODEX, cinc anys d'experiència. La vil·la romana del torrent de Vallmoll, un cas pràctic" dins *Quaderns de Vilaniu*, 29. Valls, Institut d'Estudis Vallencs, 1996.
- MARTÍNEZ, M. *El món ibero-romà a Vila-rodona*. Vila-rodona, Centre d'Estudis del Gaià. 1980.
- MAYER, M., RODÀ, I. "L'epigrafia romana a Catalunya. Estat de la qüestió i darreres troballes" a *Fonaments*, 6. Barcelona, Curial, 1987.
- NAVARRO, F. "Enterramiento tardorromano en Montferri (Tarragona)" dins *Boletín Arqueológico*. Tarragona: Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 1969-70. Pàg. 127.
- "Noticario", dins el *Boletín Arqueológico*. Any LI. Època IV. Tarragona: Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 1951. Pàg. 85.
- PETRONI *Satyricon*, 71. The Loeb Classical Library, 15. Londres, William Heinemann. 1987.
- TED'A. *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, I. Tarragona, Ajuntament de Tarragona, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Instituto Nacional de Empleo. 1987.

Restaurant Casa Felix

- Bodes
- Salons privats per a reunions i festes familiars

*Calçotades
tot l'any*

Tel. 60 13 50

* * *
FELIX HOTEL

53 habitacions / aire condicionat
TV / tennis / piscina
sales de convencions

Carretera de Tarragona, km. 17
Telèfon (977) 60 60 82 - Fax (977) 60 50 07
43800 VALLS